

crkva u svijetu

PRINOSI

Odrazi vjere i nevjere u hrvatskoj književnosti

VLADIMIR NAZOR — RELIGIOZNI PJESNIK

Drago Šimundža

Optmist s okusom gorčine

Jedan od najproduktivnijih naših pjesnika — lirik, epik i pripovjedač — Vladimir Nazor (1876—1949) predstavlja posebnu pojavu u našoj literaturi. Javio se na razmeđu našega realizma i Moderne; stvarao je i objavljivao više od pola stoljeća; osluškivao je bilo prošlosti i suvremenosti, kopao po ljudskoj intimi i mitu, čeznuo za novim iznenađenjima i uporno »išao« svojim putem: cijeloga je života ostao svoj, izvan postojećih književnih tokova i stilskih odrednica dotičnog razdoblja.

Imao je sreće i uspjeha. Bio je dobro prihvaćen i često izdavan, dapače i prevođen. Između dva rata nalazio se na samom vrhu našega parnasa. Čitalačka publika i ondašnja kritika išle su mu na ruku prihvaćajući rado njegovu maniru, lepršavost riječi i vedrinu poruke. Međutim, pravorijek vremena i ozbiljnija prosudba nešto su kritičniji prema Nazoru. Ima u njega dosta retoričnosti i prozirne mitsko-legendarne i porvšinske optike. Nedostaje mu dublje psihološke i životne zbiljnosti; manjka doživljajnije motivacije.

Nemirni južnjak, senzibilan i nestalan, Nazor je prošao kroz život s dušom na dlanu i srcem na jeziku. Rođeni vizionar — mitik i mistik — poganin i kršćanin u isto vrijeme, kolebao je on stalno između svojih prirodnih dionizijskih sklonosti i naučenih životnih vrlina. Lagana

vedra pjesma bila je okno njegove duše, horizontalno-simbolična naračija izvorni izričaj bujne maštovitosti. Romantik i idealist, optimistički je svijet doživljavao, da bi se, i zbog toga, u svojoj doživljajnoj stvarnosti, duboko na mahove nad samim sobom i tegobama života čudio, mijenjao se i razočarao.

Širok je raspon Nazorovih vizija i ilustracija od *Velog Jože*, npr., do *Pastira Lode* i *Ahasfera*; a opet svaka njegova »priča« tako autentično izvire iz njegova svijeta stvaranja i tragičnih povijesnih stradanja...

Nazorov bijeg u mitove nije u stvari toliko ustup koliko je njegov izvorni način izražavanja i svojevrsnog traganja za duboko ljudskim i etičnim. Zalazio je on kroz mit i legendu u kruta pitanja ljudske stvarnosti. Havtao se u koštac, na svoj način, s etičkim i sudbinskim problemima. U mitu je tražio realnost, u legendi zbilju. Stoga se njegove vizije i basne pretvaraju u žitku alegoriju i humanu poruku. Nije to uvijek tako zgusnuto, stvarno, ali je u Nazorovoj optici i transpoziciji ilustrativno. Tu, u tim izravnim dodirima sa životom, s egzistencijalnom i sudbinskom problematikom, pjesnikova romantika i mitska alegorija prelaze u tihi refleksiju i zrače životnim okusom gorčine.

Nije, dakle, Nazor samo vedri lirski poeta. Ima u njega oporih zvukova, ljudskih ispovijedi i sudbinskih nedoumica:

»Što sve to ne leži na dnu moga bitka!
Koliko svijetlih zora i osvitka,
Al i kolika sved se magla mota
Na mračnu dnu mog nutarnjeg života!
Najveći mrak je i strah tu, u meni.
I baš u strahu tom i u toj sjeni
Dušmanin moj se smjestio najljući.
I bjesni. — Što su zanosi mi vrući,
Svjetliji sni, i pokreti mi življi,
On je sad studen, sad mračan, sad divlji... (Dušmanin, 1930)

Tko je taj »dušmanin« koji ga muči? Nije li to pjesnikov dvojnik koji iz podsvijesti često progovara suprostavljajući se prividnosti? Možda bismo već ovdje mogli govoriti i o religioznoj pozadini i o unutrašnjem rascjepu pjesnikove ličnosti na dionizijsko-doživljajnu i religiozno-refleksivnu dvojnost, o kojoj još izrazitije govori u *Genezi* (1913):

»Osjećam: u krvi, u srcu, duboko,
Već je dugo nosim. Ne dam da me takne.
Netom zvijer se grdna u svom kutu makne,
Hvatamo se naglo, borimo žestoko.

Kakova je? Kad je ona ušla u me?
Lav je što no gladan ispod palme spava,
Udav hladan što se u čvor omotava,
Okrutna pantera na dnu tople šume.« (Geneza)

S čim se ili s kim se to bori mistični i eterični Nazor? Je li to samo fiktivni problem njegova Ja? Ili su to književni simboli Danteovih staza do *Pakla*, apokaliptične zvijeri ili evanđeoske personifikacije: požude očiju, požude tijela i oholosti života? Nećemo odmah reći da je po srijedi religiozni prizvuk kršćanskog asketizma, prema kojemu se čovjek

neprestano mora boriti u sebi, sa samim sobom, s onim »animalnim«, na što ovdje podsjeća sama riječ »zvijer« u Nazora; no, ne treba ni ovdje potpuno isključiti religiozno-kršćansku pozadinu ovih stihova.

Svjestan je bio, dakle, naš pjesnik svojih nutarnjih suprotnosti, ljudske dihotomije i životnih antagonizama. Uz vedru poeziju i alegorijske vizije, peane, ditirambe i ode ima u njega dubinskih zahvata i životnih nemira. Ponavlja se to od prvih mladenačkih stihova i *Slavenskih legenda* preko meditativnih upita, imaginarno-fantastičnih priča, neorealističkih reminiscencija i refleksivne lirike do povijesno-društvenih inspiracija i nemirnog *Ahasfera*... Romantik s prizvukom trpkosti, dosta rano je (1910) uočio drhtaje i probleme ljudskog »kaveza«:

»Čemu nas strpaše skupa,
Da jači slabijeg kolje,
Da slabiji jačega glode? (...)
Ne, mirno stado mi nismo.
Hoćemo krvi i suza,
Bratske mi hoćemo boli.« (U kavezu)

Povlačeći se često u svoju »kulu od bjelokosti« (*Turris eburnea*) — u svoju intimnu i mitsku legendu — Nazor je, očito, dovoljno jasno uočavao lomove ljudskog bića i terete sudbine. Nije li zbog toga, makar kroz mitove i priče, upozoravao na probleme i pjesnički čeznuo za pobjedom Dobra u čovjeku i povijesti?

»... on će uvijek biti jedan od onih koji vjeruju u Boga i u njegove anđele.«

Ako bismo htjeli cjelovitije zahvatiti u Nazorovo djelo, morali bismo, uz ovo što smo rekli, dodati još nekoliko natuknica i podataka. Kako nas, međutim, zanima izravno religiozni aspekt, religioznost nam se ovdje nameće kao odredište. Naše je temeljno pitanje: Koliko je i kako je Nazor religiozan u svojoj pjesničkoj riječi? Neće nam, sigurno, biti moguće navesti sve Nazorove religiozne stihove, ali ćemo se obilno služiti njegovim iskazom.

»Poganin, nacionalist, mistik« — kako sam sebe jednom nazva (usp. Sabrana djela, odsada SD, Zagreb, 1977, XIX, 15—16) — Nazor je najautentičnije ostao vjeran svojem unutrašnjem zovu mitika i mistika. U toj sferi imaginacije, slike i doživljaja krije se i Nazor vjernik, religiozni Nazor.

Ne mislimo i ne bi bilo korektno sva Nazorova djela krstiti religioznim atributima. Ima u njega, već smo dali naslutiti, širokih slojeva ljudskih i pjesničkih shvaćanja i doživljavanja stvarnosti i svijeta. Ali, koliko god bila krivudava »brazda« njegova života, o kojoj sâm govori, uz pjesnika se opipljivo osjeća vjernik. I sam je bio, očito, toga svjestan. Stoga je u svojim reminiscencijama iz vlastitog života zabilježio da je, dok je još bio dječarac, župnik rekao o njemu njegovoj majci: »Ne boj se za nj, gospođo. Ma i što se s njim desilo, on će uvijek biti jedan od

onih koji vjeruju u Boga i u njegove anđele» (*Anđeo u zvoniku*, SD, XIII, 19).

Unatoč svim svojim lutanjima i nemirima, panteističkim i koji put skeptičkim pristupima teološkoj problematici, odnosno svom subjektivnom doživljavanju Boga i svijeta, Nazor je u svojem djelu — očito više nego u praktičnom životu — potvrdio spomenutu misao. Zapisao ju je u zrelim godinama, kao pedesetogodišnjak, i stalno se na nju vraćao. Dakako, možda bi se moglo pitati je li to uvijek prava vjera, jer on nerijetko s vjerom miješa intimne imaginacije, svoje lirske doživljaje, idealističke osjećaje, mitsko-mističke vizije, vlastite opcije... Ima, sigurno ima toga u Nazora. Međutim, činjenica je da u njega nema diskurzivnih, izričitih nevjerica i modernističkih nijekanja Boga. Religiozno je u njega utkano u pjesničko, vizionarsko, mistično, pa i u mitsko; no izričaji su dovoljno uvjerljivi, jer kroz dugi vijek i široki raspon svojega stvaranja on prihvaća, vjeruje, obraća se, moli i ispovijeda...

Nije mu se, doduše, ispunila želja koju je djetinji izrazio u *Posljednjoj pomasti* (1927): da ga »u čas smrti (...) pomaže ulje maslinika stara«:

»Sa duga puta ja vam dođoh, svete
Masline, crn i trul ko i panj zimi, —
Jer čas već stiže da i ono dijete,
Ko djed i otac, od vas dar svoj primi.

Što sada trebam, vi ćete mi dati.
U krevet leć ću što se u njem rodih.
Svoj časak smrtni ja ću dočekati
Na žalu s kojeg jednom i odbrodih.

I hoću da tu jednu pūt mi — što je
Krštena bila vodom iz bunara
Otoka našeg — u čas smrti moje,
Pomaže ulje maslinika stara.«

Nije umro na svojem otoku (Braću) među starim maslinama i nije, koliko je poznato, bio pomazan. Naglo je umro. U vezi s tim, zapravo u vezi s njegovim odlaskom u partizane i vršenjem istaknutih funkcija nakon rata postavlja se koji put pitanje je li Nazor i u svom zadnjem periodu života bio religiozan. Iako mi ovdje ne govorimo o praktičnoj strani religiozne stvarnosti u životu pjesnika, o religioznoj praksi, jer nas izravno zanima analiza literalnih djela, čini se da Nazorova vjera nije splasnula ni na tim životnim stazama, koliko god je, kao i inače, bila subjektivna i neplodna. Vidi se to iz njegovih izdanja, pisama, čestitaka i govora. U toku i nakon rata Nazor jasno govori o Providnosti (usp. npr. SD XX, 69, 99), izražava se doživljenim »Bogu hvala« (usp. ib. 109, 136). Čini se da je više slučaj htio nego Nazor da nije bio »pomazan« uljem »svete masline«, što je, kako smo vidjeli, vruće želio. No vratimo se analizi Nazorova djela.

Nije potrebno i nećemo religioznim nimbusom zasjeniti Nazora. On je prije svega pjesnik. Ne treba, kad je riječ o njemu, pred poeziju ništa stavljati; njoj je on predano tepao:

»Što tražiš još o dmene? — Zar već nisam
 Sve tebi dao? — Sve cvijeće svoje
 Mladahne bašte, sve dare života
 Preda te stavih. — Nisam li svu radost
 Mladosti svoje žrtvovao tebi? (..)
 Sve što je živo i sanja u meni
 Na tebe čeka.« (Ars)

Religiozno je — moramo to kazati jasno — samo dio Nazorova stvaralaštva. Ali takav dio da cijelom djelu daje svoje obilježje. U jednu riječ, Nazor je pjesnik, pripovjedač i spontani vjernik, te u tom smislu jedan od najreligioznijih pjesnika u našoj novijoj književnosti. Ima i u njega, vidjet ćemo to, stanovitih nemira, sumnja i čistih kajanja; no u cjelini on zrači izravnim religioznim osjećajem, pjesničkom vizijom i doživljenom simbolikom religioznoga.

Unatoč ovome što smo rekli, nećemo u Nazora naći toliko estetske čvrstine kao u njegovu oštrog kritičara Antuna Branka Šimića, ni lirske širine Tina Ujevića, ni refleksivnog iskustva Dobriše Cesarića. Neće nas se, sigurno, tako snažno dojmiti njegove pjesme, pa ni religiozni stihovi i izražaji. Nemaju dubinske problematike i oštine kakvu smo susrećali u Šimića i Ujevića, ni religiozne doživljenosti Šopove ili Sudetine poezije. Rijetki su u njega subdinski upitnici. On je, izrazito, subjektivni lirik, ponekad skeptik i mitik, istodobno životni hedonist i spontani vjernik, koji ne pita za dogmatsku sigurnost, nego radije odražava intimni dojam, časoviti refleks ili, u svojim traganjima za novim doživljajem, pjesnički ushit. Jedino ga na mahove, tobože, uznemiruju »nesporazumi« njegova života i vjere, raskorak između religioznog imperativa i životne stvarnosti. Čujmo stoga jednu njegovu pjesmu koja uvjerljivo svjedoči Nazorove religiozne nemire i uvjerenja:

»Bože, ja sam uvijek nosio te živa
 Na dnu duše svoje: u burne trenutke
 Obijesiti, i kad cijelu noć je šutke
 Kopala mi srcem sumnja hladna, siva.

Nošah te u sebi i kad sve sam vrutke
 Vjeri pečatio, i kvas, što ga liva
 Tvoja ljubav u nas, gušio, i tkiva
 Nađe u glib baco niz drum svoj i putke.

Ja sam se rvao s tobom, velji Bože!
 Svladan rukom tvojom, poraza svu sreću
 Spoznah, i znam što ti blaga sila može.

I jer borbu s crvom ti prezreo nisi,
 Osjećam u duši vjeru uvijek veću.
 I sve biće moje prema tebi klisi. (K Bogu)

U ovoj pjesmi, ispjevanoj 1915. godine, osjećamo Nazorov jednostavni ispovjedni ton: odjeka sumnje, »hladne, sive«, ali još snažnije od tih odjeka čuje se ton vjere i priznanja. Dok su se Šimić i Ujević, kako smo vidjeli, sukobljavali sa svim religioznim doživljajima, s vjerom i nevjerom, i u tom smislu otvoreno zapadali u konflikte, unutrašnje sukobe i kontradikcije, Nazor u svojim pjesmama tek to daje naslutiti. U njega nije bilo ni toliko traganja i propinjanja koliko u spomenute

dvojice; on je u tom pogledu mnogo mirniji, ali istodobno i mnogo splošniji. Možda bismo jedan od razloga tome trebali tražiti u Nazorovoj prirodenoj mitsko-mističnoj doživljenosti svijeta i njegovoj duboko emotivnoj prirodi. Naime, dok su, npr., Šimić i Ujević bili izrazito racionalno orijentirani, Nazor je, očito, više emocionalno svijet doživljavao. No i tu je kad je riječ o vjeri, imao sretnu okolnost: koliko god je bio u životu nestalan, od vjere nije odstupio. Za razliku od Andréa Gidea, koji se u svojim emocijama sad iskreno predavao svom unutrašnjem religiozumu, sad stvarao svoje dogme i javno odustajao od Boga, Nazor je spontano ostao vieran vjeri svojega djetinjstva. *Očenaš* je u njega ostao intimni kreda; s njim je izražavao svoju religioznu nutrinu:

»Sveto nek Ime je tvoje
— U njemu, jer sva su imena
Stvari što tvoja ih riječ
Iz bića svog stvorila
Na izvoru vremena (...)

I tvoja Volja neka bude!
— Jer ona je stvorila sve.
I stvara. I stvarat će uvijek.
Jer sav si neiscrpno htijenje,
Što nikad istrošit se neće...«

(*Oče naš, koji jesi na nebesi*)

Eto tako pjeva pedesetogodišnji Nazor 1926, inspiriran molitvom *Očenaša*. Treba li komentirati ove njegove riječi? Nije potrebno; izraz su prihvaćene i intimne Nazorov vjere. On je spontano vjerovao »u Boga i u njegove anđele«.

Pjesnik mitova, vizija i legenda

Prva Nazorova zbirka *Slavenske legende* pojavila se 1900. u Zadru. Pjesnik je tada imao 24 godine. Već je bio prošao kroz stanovite sumnje i nemire. Vršnjak Begovića i njegov suučenic u splitskoj realci, proživljavao je i on kao i Begović (usp. Begović, *Moj život* — spominje i Nazora) svoje mladenačke godine u znaku pozitivističkih i modernističkih strujanja. To je (sve tamo do 1910. godine) prvo razdoblje Nazorove poezije, koje će sam pjesnik nazvati »poganskim« i »nacionalističkim«. Nije taj termin »poganski«, koji nas ovdje zanima, toliko religiozne koliko životne, praktične, provenijencije. Svakako, Nazorova je mladost, vidi se to iz njegovih kajanja i »obraćanja« kao i nekih usputnih zabilješki, protekla u znaku traženja i nemira, stanovite skepse i sukoba.

Zanimljivo je ipak i vrlo indikativno da Nazora na pragu literarne karijere, u doba pozitivizma i modernističkog bunta, privlači legenda, mit i mistika. To je, vidjeli smo, njegov izvorni živac, autentična vena. Maštovit i pjesnički eteričan, on je već u početku posegao za mitskim, imaginativnim i religiozno-legendarnim temama. Spomenute *Legende, Živana, Veli Jože, Istarske priče, Medvjed Brundo, Utva, Arkun, Stomena, Gospa od Snijega* i još neke pjesme i proze iz prve i druge faze

izravno su mitske, legendarne ili fantastične inspiracije. Nazor je, rekli smo, u toj svojoj fantastici i imaginaciji — u što bismo mogli ubrojiti *Pastira Lodu* i niz drugih djela — na svoj način želio ilustrirati povijesnu stvarnost i pronaći etičko ravnovjesje u dualističkoj viziji borbe Dobra i Zla u svijetu. Mogli bismo gotovo u svim spomenutim djelima kroz mitsko-mistične, legendarne i fantastične slojeve i nijanse tražiti i religiozne niti Nazorovih shvaćanja i pogleda. To bi nas, međutim, odvelo u preopširnu studiju. Morat ćemo ostati na okvirnom planu i tek primjera radi i ilustracije zalaziti u pojedina djela i analize.

Uzmimo ovdje *Slavenske legende*. One su izravno posvećene bogovima. Tu je u Nazora progovorila njegova mitska vena. Potaknut Nodilovom *slavenskom mitologijom*, Nazor, slično klasičnim istočnjačkim mitovima, stvara nove priče sa starim konceptima poznatih mitova i legenda. Teogonija je, sasvim prirodno, dio te mitologije. Ukratko rečeno, pjesnik dijeli bogove na zle i dobre, na zimska i sunčana božanstva. Ima tu utjecaja perzijske koncepcije dualizma Ormuzda i Arimana; ima u stannovitim paralelama i biblijskih doživljaja i slika. Dok je, npr., zimski bog Črt, predstavnik zla, štetan i okrutan, Dabog, poput sv. Nikole Putnika — »Išao je putnik božanski po drumu« (*Dabog, II*) — susreće ljude u želji da im pomogne, da ih savjetuje, pouči... Perun, međutim, glavno slavensko božanstvo, poput starozavjetnog Jahve progovara svom narodu iz oblaka: »Pokaza se Perun silni«, kaže Nazor (usp. *Perun, II*), da bi mu prema »vaticinatio ex eventu« (proroštvo nakon događaja) pridao proročku moć:

»U pomoć će Slaven zvati novo Biće, Ime novo,
Al će njemu pred očima lebdjet čelo Perunovo.«

Ne treba se mnogo domišljati da bismo pogodili kako Nazor ovdje misli na Krista (»Ime novo«) i kršćanstvo koje će Slavni prihvatiti, zatim na činjenicu da baš u slavenskim narodima, usprkos dubokoj vjeri, ima često mitskih, magijskih i praznovjernih oblika vjerovanja. Svakako, u *Slavenskim legendama*, *Živani*, *Utvi zlatokrili*, *Arkunu*, nekim prozama i alegorijskom epu — *Medvjedu Brundi* — Nazor razvija i podešava unutrašnju etičku nit dualističke borbe i životne uvjetovanosti čovjeka. Nema tu dublje religiozne tematike; sve su to više-manje mitske legende i priče, koje alegorijski ilustriraju životnu stvarnost viđenu pjesnikovim očima. Religiozno ovdje ne bi trebalo isticati; ono prelazi u mitsko, mitsko u religiozno. Sve je to tek odraz Nazorove »opsjednutosti« mitsko-legendarnim, što će ga pratiti cijeloga života. Ipak, i pod tim vidom, u širem smislu odražava religiozno-mistični fundus pjesnikova bića, iako mu neki zbog toga poriču dublju religioznost; no vidjet ćemo da je takvo mišljenje prestrogo i nekritično.

Kako međutim naš pjesnik kroz legendu i priču na svoj način ilustrira ljudski život, često etičku problematiku, navest ćemo s tim u vezi jedan odjeljak iz *Proroka* kojega je uvrstio u drugo izdanje svojih *Slavenskih legenda*; poruka je etičko-religiozne naravi:

»Ti smaknu, a On reče: 'Ne ubij!'«

Na te Starčeve riječi odgovara Mladić:

»Raduj se i Ti.
Odsjekao jednu sam glavu našoj aždahi;
Trak jedan otkinuh grdnom polípu, koji nas siše.«

Na to će opet Starac:

»I mir si žudeni našao?«
»Ne...« — odgovori Mladić.

»Golub je — na to će Starac — koji nam nosi masline grane.
Sklopímo ljubavi zavjet na gori pod bijelim šatorom!«

U svojoj prvoj verziji iz 1907. godine Nazor ove riječi stavlja u usta Lava Tolstoja. Tolstoj je doista bio takav. On je spomenuti Prorok, Starac. No i u Tolstoja i u Nazora ovdje progovara prirodno religiozna duša. »On reče: 'Ne ubij!'« — doslovno se odnosi na petu zapovijed Dekaloga, na Božju poruku čovjeku, dok završna misao: »Sklopímo ljubavi zavjet na gori« izravno podsjeća na Kristovu zapovijed ljubavi i Govor na gori. Dualizam dobra i zla, o čemu se alegorijski govori u *Utvi zlatokrili*, *Medvjedu brundi*, *Arkunu* i drugim djelima, ovdje nalazi svoje rješenje u miroljubivoj evanđeoskoj poruci opraštanja i suživota. Iako Mladić neće poslušati Starca, Proroka, pjesnik će u nastavku riješiti dilemu u konačnoj pobjedi ljubavi, jer sjena Mladićeva — poput sjene Smail-Age u Mažuranićevoj *Kobi* — naknadno dolazi i klanja se Proroku, odajući tako konačno priznanje njegovoj evanđeoskoj ideji. Uvrštena u *Legende* 1919, ova pjesma zrači realnošću humanističko-kršćanske poruke.

Moramo ipak upozoriti da je Nazor cijeloga života ostao pjesnik mitova, vizija i imaginacija — prividnosti i zbilje jednako. Stoga će u *Intimi intimno* priznati da često gradi »svoje svjetove« bez obzira na realnost. Mitsko i mistično, legendarno, uklapaju se u taj svijet kao stvarnost, jer:

»San púk je ta priroda sva,
Kći, moja što gradi je njega.
U čarnu šarenílu Svega
Što jest, to sam jedino Ja!
I zato sam sazdao svijet
Pun cvijeća, radosti, plama:
Bog lebdi vrh blistava kama,
A obvio veo ga svet.« (*Moj svijet*)

Na prvi mah bi se reklo da je to Fichteov subjektivizam, u kojemu svijest stvara realnost; ali nije to neka filozofska koncepcija koliko je pjesnička fikcija. Nazor je lirski subjektivist; on svoje slutnje i osjećaje ovija plaštom mistike i pretvara u prividnu zbilju. Možda su ti stihovi dali povoda nekim kritičarima da Nazora smatraju pukim mitikom i panteistom. No nije on samo to. Ne treba, naravno, Nazora uvijek shvaćati ortodoksno, vjerski. Razlijeva se on u širokom spektru nijansa i boja. Religijsko je, rekli smo, samo dio njegove poezije, daje joj obilježje ili, katkada, samo ton; stapa se nerijetko s njegovim poetskim subjektivno-eteričnim, mitskim ili mističnim doživljajima; ne računa uvijek na fiksna definiranja i kodificiranja. Koji put se stoga s Nazorovim lepršavim religioznim iskazima miješaju poetski panteizam, lirski misticizam, figu-

rativni pansihizam, nazorovski subjektivizam... No, usprkos svemu, kako ćemo vidjeti, najočitiiji je, jasan je i izrazit pjesnikov religiozni fundus kršćanske ekspresije i njegova poetskog doživljaja.

**»Hosana, sine Davidov!
Hosana, rode moj!«**

Nakon legendarno-mitske osvrnimo se čakskom na Nazorovu nacionalnu tematiku i inspiraciju. U prvom razdoblju svog stvaralaštva Nazor je izrazito nacionalni pjesnik. Ta vena se je i poslije s vremena na vrijeme javljala, ali je u početku bila najizrazitija. Započela je već sa *Slavenskim legendama*, jer i one su išle za afirmacijom narodne svijesti, nastavila se izravno s *Pjesmom o narodu hrvatskome*, *Hrvatskim kraljevima*, *Starim istarskim baladama*, zatim s *Velim Jožom* i *Krvavim danima*. To je razdoblje od 1900. do 1908. godine. U času kad su nas susjedi potcjenjivali i jednostavno nijekali našu nacionalnu autohtonost i narodnu prošlost, nadahnut nacionalnom sviješću, Nazor u svojim djelima različite tematike i oblika budi narodni osjećaj i ponos. Naravno, kao što je u *Legendama* temeljna ekspresija mitsko-simbolična, tako je sada nacionalno-romantična. Ponovno se javlja legenda i priča. Mogli bismo u ovu venu, kako smo već napomenuli, ubrojiti spomenutog *Medvjeda Brundu* iz druge faze Nazorova stvaranja, u drugom desetljeću našega stoljeća, kao i nekoliko nacionalnih pjesama, primjerice *Sikaru*. Kroz epsku širinu, priču ili baladu, pjesmu i prozu, Nazor stvara osnovu — romantično-fantastičnih, uglavnom alegorijskih obilježja — za širu informaciju običnoga čovjeka, podržavajući mu tako, sad historijski stvarno, sad opet samo alegorijski ili mitski, legendarno, vjeru u njegovu prošlost, u moć i snagu — u njegovu povijest na Jadranu. Religiozno je i ovdje sekundarno. Stoga ćemo ga samo spomenuti.

U *Pjesmi o narodu hrvatskome*, primjerice, i *Starim istarskim baladama*, da ne nabrajamo drugo, pjesnik često unosi vjerski elemenat kao važan dio povijesti i života. Tako npr. u *Snima sadašnjosti* (1902) narod u borbi gori za slobodom, ali ga ne napušta religiozna svijest, vjerski žar i duhovna snaga. Miješaju se u pjesnikovim očima vizije i tegobe tadašnjosti, dok poput Mojsija vapi:

»Gospode, krv i plamen da jošte s visa pane.
Da udre bič od vatre.
Pa glasom da zagrmiš svojega veličanstva,
Pa vjetar da nas nosi ko zrnje sa pješčare,
Pa da se sledi ili ishlapi i ta kaplja
U moru čovječanstva!«

Koliko god ovi stihovi podsjećali na Kranjčevićeva *Mojsija*, oni su, kao i *Mojsije*, religiozno-biblijske inspiracije. To više što će sinajska slika »kupine što gori, a ne sagorijeva« postati u pjesnikovim očima simbol narodnoga jedinstva i sloge na vjerskom i državnotvornom plamu: »u hramovima i dvorovima«:

»I gledah kako u dan nesloge, straha i gnjeva
Duh naroda se našao pred kupinom što gori,

A ne sagoriјеva. (...)

Gorjela iskra vatre Onoga, koji tutnji
I koji zemljom drma.

A riječ je govorila: Pastiru stada moga,
Otkini i ponesi

Grančicu u plamenu u hramove i dvore...« (*Sni sadašnji*)

Ta grančica, očito, simbolizira ulogu vjere. Izravno nas podsjeća na »gorući grm« na Horebu, u kojem se Jahve objavljuje Mojsiju i šalje svoju »grančicu« vjere u »hramove i dvore«. Na taj način naš pjesnik uz narodnu ideju usko veže religioznu pozadinu, pridajući joj životvornu ulogu, snagu i nadahnuće (u teškim danima).

Nije Nazor samo religiozni pjesnik, stoga nema takve poruke u svim njegovim djelima, ali ovdje-ondje u svima ima dovoljno vjere i religioznoga, makar pomiješana s pjesničkim ili legendarno-mitskim primjesama etrečno-vizionarskog Nazora. »Lik našeg drevnog Daboga i Krista«, kaže u *Hrvatskim kraljevima*, teče u našoj »suzi«, živi u našoj duši.

Nećemo i ne možemo svu Nazorovu poeziju i prozu nacionalne inspiracije proglasiti religioznom literaturom. To ona nije. Ali baš za to što nije religiozna upadaju u oči neki religiozni elementi koji joj daju svoj biljeg. Tako npr. *Molitva na moru*, spjevana 1919. koju je sam pjesnik 1948. uvrstio u izdanje *Hrvatskih kraljeva*, daje religiozno ozračje čitavoj zbirci:

»O Bože, koji daje nam u baštinu
Najslađu zemlju i more najgorčije,
Daj nam i milost, da sved mogli budemo
Tu masnu grudu orarti,

Taj tvrdi kamen lomiti,
Tim sinjim morem ploviti!
Duboko neka režu naši plugovi,
Visoko nek se dižu naši batovi,

A naša vesla i sidra i jarbori
Nek pluskaju sve valove,
Nek stružu svim dubinama.
Nek strše nad svim morima!

O Bože, daj nam ljutih suza potoke,
Da more naše postane još gorčije
Za tuđa usta, — pa ćemo te slaviti,

U dane sreće, šuštanjem
Pješćanih žala, pučinskih

Oluja divljim pjesmama!« (*Molitva na moru*)

Kako vidimo, uz domovinsku svijest i narodnu misao Nazor povezuje i religioznu ideju; molitva prati i na kraju posvećuje sav trud i nacionalni ponos *Hrvatskih kraljeva*. Ali ne samo u *Hrvatskim kraljevima*, i u drugim zbirkama i knjigama iz naše narodne povijesti, pa i u lirskim pjesmama, javlja se ta ista povezanost vjere i narodne svijesti. Navest ćemo ovdje jedan odjeljak pjesme *Uskrs*, koja je spjevana i objavljena 1913. godine u *Novim pjesmama*:

»... Žestinom mladih lavova,
A snagom jedrih vrutaka
U jedan mah će osamstotin' proljeća
Iz zemlje naše skočiti:

I sva će srca gorjeti ko buktinje,
I sve će duše planuti ko požari (...)

I gledam: eto, iz te pare krvave
Krist ide; na vrh on se golem popeo
I pustom mnoštvu što je preda nj grunulo
Hljeb mira lomi, dijeli jedro sjemenulo
Za ljepše berbe i za žetve slavnije.

A sunce plamsa u visini. Njišu se
Sve zelen-grane jela stoljetnih,
I grme rijeke ispod nogu Njegovih,
I orli kriče iznad glave Njegove,
I stoji jeka po svoj zemlji spasenoj
Visoko na visinama,
Duboko u nizinama:

Hosana, sine Davidov!
Hosana, rode moj!« (*Uskrs*)

S ovim bismo završili analizu i prezentaciju religiozne poruke i misli u Nazorovim djelima nacionalne inspiracije. Moglo bi se, naravno, o tome još govoriti, no ovo je dovoljno da osjetimo religiozno obilježje ovog segmenta Nazorova stvaralaštva. Primjetit ćete, sigurno, i zapitati možda, zašto navodimo uglavnom pjesme, zašto ne citiramo i prozna djela. — Pjesma je, odgovorit ću, zgusnutija, jasnija, izražajnije. Naime, dok se u pripovedačkom postupku jedna ili druga misao, pa tako i religiozna, narativno rastegne i tek ovdje-ondje zgusnutije zablista, pjesma redovito predstavlja temu za se; ako je k tome motiv pjesme religiozan, onda se ukratko, cjelovito i jasno osjeti izvorna religiozna vena koja nas ovdje upravo zanima. Ona konzistentno ilustrira pjesnikovu poruku i jezgru naše analize. To je razlog da radije, kad mogu, biram pjesmu nego prozne odlomke.

»Bog-čovjek pustinjom ide.«

Još smo na području legenda. Ovog puta se radi o ciklusu *Biblijske legende*. Mitički senzibilan i spiritualno eteričan, Nazor se nije mogao oteti svom maštovitom doživljavanju realnih likova. On je, kako sam napisao, morao »iznijeti iz najtamnijeg dna svoje unutrašnjosti likove kao što su Placida, Stoimena, Gospa od Snijega, pa Janilo, Gubavac i Albus-kralj: likove možda jedva stvarne i gotovo eterične, no koji su baš zbog toga« — s uvjerenjem govori Nazor — »i najrealniji.« Pjesnik legenda, vizija i mitova, na mahove, rekli smo, duboko zahvaća u život i u epskoj širini ili simboličnoj figuri epopovskim jezikom, impresijom ili simbolikom, u transpoziciji, odražava duboke stvarnosti. Nisu Nazorove priče puka fikcija, one su funkcionalna ilustracija povijesti ili, još bolje, realnost pretvorena u priču ili legendu, u kojoj se, kao nekoć u starim mitovima, figurativno kriju stvarna ljudska, etička ili čak metafizička pitanja. Šteta što mu je nedostajalo dubljeg psihološkog srha i unutrašnje čvrstine, da nešto doživljajnije predstavi svoje junake i životinje oblikuje narativno-epske postupke. No u ovoj studiji koja izravno prati Nazorovu religioznu venu ne možemo a da ne upozorimo na stvarnu etičku i, često, religioznu pozadinu Nazorovih djela u kojima mitsko i simbolično služe poetskoj ilustraciji života. Ne ulazeći u samu raščlambu, spominjemo

ovdje, primjerice, *Legendu o sv. Kristoforu*, priče o *Stoimenoj*, zatim *Djevicu Placidu* i *Gospu od Snijega*. Plovi tu naš pjesnik svojim eteričnim vodama, u legendarnom i inamignativnom svijetu; ali religiozna niš i tu tka svoju potku, ostavlja svoj biljeg, mada pomiješan s tipično nazorovskim lepršavim vizijama i nitima mistično-mističnog tkiva.

Mogli bismo, dakle, dugo govoriti o Nazorovim legendama i pričama. Susretat će se naš pjesnik s njima cijeloga života. *Pastir Loda*, *Legenda o drugu Titu* ili *Ahasfer* — važnija djela iz zadnjeg razdoblja — nikli su iz istoga supstrata. No za razliku od spominjanih *Slavenskih legenda* i epova iste mitološke provenijencije u ovdje spomenutim pričama i legendama, kao što je *Djevica Placida* i, recimo, *Legenda o sv. Kristoforu*, zrači kršćanska, Nazoru očito bliska, silbolika i stvarnost, koja podsjeća na neorealističke novele iz pjesnikova djetinjstva (*S otoka*, *Iz grada*), u kojima se na svoj način javlja stvarno i mistično kao životna realnost (usp. npr. *Anđeo u zvoniku*). To je zapravo Nazorova optika: očituje temeljnu potku pjesnikova svijeta, kojega je mistično i religiozno, makar često dano kroz legendu i simbol, figurativno, važan sastavni dio. *Pastir Loda* izrašta iz takvih vizija i svojom mitsko-povijesnom širinom, životnom ukorijenjenošću u stvarnost, u kojoj je očita i religiozna komponenta, najilustrativnije potvrđuje ovu tipičnu pjesnikovu »žicu«.

U taj žanr mitskog i legendarnog s dubokim korijenima realnosti možemo ubrojiti i spomenute *Biblijske legende*. Ponovno se radi o stvarnom realitetu, koji pjesnik svojom bujnom imaginacijom — da bismo ga što dublje doživjeli — prtevara u vlastitu legendu. Naime, autor posuđuje biblijski događaj i onda oko njega plete svoje snove i vizije. Kazivanje redovito izravno slijedi svetopisamski izvještaj, poprimajući, međutim, u pjesnikovoj mašti nove pripovjedačko-vizualne slike i oblike. Nazora je tako, kao i Hugoa, inspirirala Ruta Moapkinja ili, kako on kaže, *Ruta Moapka*; zapravo, naš pjesnik je prepjevao Hugoovu (*Usnuli Boz*) i ispjevao svoju viziju o Rutu. Osim Rute ima i drugih biblijskih imena i događaja. Uz svoju pjesničko-figurativnu određenost svi oni imaju i svoju religioznu pozadinu. Okviri naše studije ne dopuštaju iscrpnu analizu. Treba odabrati jedan ili drugi primjer za ilustraciju čitava ciklusa. Ovdje ćemo predočiti Nazorovu viziju *Bijega u Egipat*.

Kao što je poznato iz *Biblije*, anđeo se Gospodnji javlja Josipu u snu i reče mu: »Ustani, uzmi dijete i njegovu majku pa bježi u Egipat i budi ondje dok ti opet ne kažem, jer će Herod tražiti dijete da ga ubije« (Mt 2, 13). Evandjelje je u nastavku vrlo kratko: »On tada ustade, uze noću dijete i majku njegovu te ode u Egipat. Tu ostade do Herodove smrti« (Mt 2, 14—15). Na temelju te kratke obavijesti, u kojoj nema ništa o putu i putovanju, Nazor stvara svoju legendu koja obiluje čudesima i iznenađenjima. Pjesnik, ukratko rečeno, zamišlja kako Svetu obitelj čekaju brojne zapreke i smetnje. Najopasniji su lavovi. Međutim, što legendi nikada nije teško, Nazor u svojoj viziji mističnom snagom Božje prisutnosti pobjeđuje strast i snagu lavova. Polaze oni, doduše, na putnike, ali se odreda vraćaju neobavljena posla. Svaki od njih: Ragatan, Barahma i Okrh-Raka — tako ih pjesnik naziva — misle, dok ne pristupe kako će progutati svoj plijen, no kad vide putnike, poglavito Dijete, zastaje u

njima životinjski nagon, prestaje lavovska snaga. — Navodimo posljednji dio pjesme:

»Vratio Ragatan lav se. — Noge mu klecaju. Blag mu Plamen u očima gori.«

I evo što priča drugim lavovima:

»Jači je od slona, žešći od samuma, tvrd ko krokodil,
A mio ko janješce ludo.
On mi je kliknuo: Dođi! — a glas mu je sličio šušnju
Paome usred oaze, šumoru nojeva perja.
I meni se pričini tada da žilama mojima krv se
Mlada i sladana toči. Milo mi bijaše kao
Kad se za žeđama dugim iz potoka pije
U bambusa hladu.

I on mladunče ljudsko u grivu mi uroni prste.
Teška je ruka mu mala ko ova litica sura.
Al on me ne satire. Nešto tad reče — i olakša breme.
Da, nešto prozbori dijete, a srce se rastopi moje.
Grdan me spopadne strah; i milje svlada me velje;
I dana sjetih se, kad u jazbini lavice majke
Sisao mlijeko sam njeno.« (..)

Stražite, drugovi! Svi se uklonite s njegova puta!
Pred njim tjerajte ljude i čagalje. — Silan i blag,
Bog-čovjek pustinjom ide.« (*Bijeg u Egipat*)

Zanimljivo! Nijedan apokrif nije ovako mistično i mitično predočio Bijeg u Egipat. Nazor je ovdje originalan. Legenda je doista njegova. Ispjevao ju je 1907. Svetopisamska je samo činjenica Bijega. No Nazorov pjesnički doprinos ne narušava nego izrijeком potvrđuje temeljnu biblijsku poruku: Kristovo božanstvo — »Bog-čovjek pustinjom ide.«

Takve su, dakle, Nazorove *Biblijske legende*; uz izvornu poruku i pjesničku inspiraciju nose u sebi i pjesnikove vizije.

Ima u Nazora, upozorimo li na to, raznih i različitih mitova i legendi; ima zanimljivih ekskursa i aluzija; uz slavensku njemu je bliska grčko-rimska mitologija; no ne ustručava se poći i šire, u staroegipatsku ili indijsku. Spominje on Budhu, Nirvanu, Maju. Njega je privlačilo to područje. Međutim, usprkos mitološkim vizijama, imenima i aluzijama, čuje se u njega, izravno i istodobno s tim prizvucima, njegova mistično-religiozna dubina. Mitičko je u njega samo sredstvo, ono nikada ne guši izvorni religiozni osjećaj i dubinsku prisutnost sakralnoga u čovjeku i povijesti.

Religiozni zvuci i oporbe Nazorove »Lirike«

Pošto smo ukratko obradili religioznu potku Nazorovih priča i legenda, epskih pjesama, epova, pripovijesti i mitičko-fantastičnih, simbolično-alegorijskih kazivanja, evo nas pred prvom zbirkom Nazorovih lirskih doživljaja, pred *Lirikom*, koja se je dosta kasno pojavila, 1910. godine. Predstoji nam analiza najvažnijeg dijela Nazorova djela. S *Lirikom* naš pjesnik otvara širom vrata svoje duše. Nakon *Lirike* slijedit će brojne zbinke iste vene s kojima će se Nazor, kako rekosmo, popeti do samoga vrha našega parnasa.

Ne možemo i nećemo ulaziti u estetsku raščlambu i druge aspekt Nazorove lirske inspiracije; već smo nešto o tome rekli; ovdje će nas zanimati religiozna komponenta. Ipak, uzgredno, zbog širih informacija napomenimo da je vrlo plastična i široka tematika Nazorovih lirskih kreacija. Nije religiozno jedini motiv; ono je samo dio toga širokog spektra pjesnikovih i ljudskih osjećaja, doživljaja, svijesti i poniranja u misterije i refleksije prirode i života. Posebno ljudska intima zanima našega pjesnika, poglavito njegovo Ja. S obzirom na estetski i pjesnički uspjeh, koliko god je lirika Nazorov forte, ima i u njoj varijabilnih tonova, pjesama različite vrijednosti. Uz pregršt antologijske poezije, ima i u njega, kao i u tolikih i većih pjesnika, dosta pjesama drugoga reda, stihova i djela manje vrijednosti. Proglašavan, katkad, najvećim hrvatskim pjesnikom, bio je Nazor i oštro kritiziran i potcjenjivan. I danas se čuju različiti glasovi. Međutim, koliko god je u prosudbi poezije, i uopće umjetnosti, važan subjektivni doživljaj, držim da s objektivnog gledišta ne treba Nazora ni precjenjivati ni potcjenjivati. On je naš istaknuti, a ni u kojem slučaju vrhunski ili, suprotno, minorni poeta. Ima u njega i previše mašte i retorike, ali ima i lirski doživljene riječi, i u prozi (*Gubavac, Šarko*), i u poeziji.

Vratimo se našoj analizi. Nalazimo se dakle izravno pred novim, najuspjelijim žanrom Nazorove ekspresije. Riječ je, istina, u ovome odjeljku, kako ga oslovismo, o ranoj lirici, o spomenutoj zbirci koja nosi isti naslov, ali s ovim i s našom daljnjom analizom zalazimo u najautentičnijeg i najuspjelijeg Nazora. Jer, epik i pripovjedač, Nazor je u biti lirik; lirika je, ponovimo, njegov izvorni glas. Ona je, očito, u njemu prva i progovorila. Iako je tiskana 1910, stvarana je od najranijih pjesnikovih pobuda, od 1893. godine.

Što nam nudi Nazor u svojoj *Lirici*? Kakvi su i koji su ovdje njegovi doživljaji i poruke?

Ditirampski raspjevana *Lirika*, iako na mahove retorična, različitih osjećaja i inspiracija, bitno karakterizira prvu fazu za koju sam pjesnik reče da je u njoj bio »poganin«. Doista, ima i toga; ima mitskih figura i asocijacija, renesansnog vraćanja prirodi i vedrine okrenute k zemlji... Pa ipak, taj »poganluk« o kojemu govori pjesnik nije u biti ateistički nego životni odraz Nazorove mladosti. Unutrašnje dileme i oporba — da, ali izravna nevjerica — ne. Nema u njega dubinskih problema i modernističkih upitnika. Pjesnika zanosi mladost, ljepota, uživanje, strast. Stoga spontano u svojoj dionizijskoj otvorenosti izharava životne radosti kroz mitske simbole i aluzije na »arkadijsku« sreću... *Mastina, Prve idile, Zoe, Kiklop, Cvrčak*... zrače vedrinom i životnom raspjevanošću. Ima u njima i »poganskoga«, ali više u srhu životnih radosti nego u racionalnom povratku starom svijetu. To je kritika odmah zapazila. Zbog toga je, zbog te vedre i lagane poezije, stavila Nazora uz bok Vldrića i Begovića, koji su svojom lepršavom riječi, bez dubljih refleksija i životnih zamora u to doba lirski oduševljavali publiku. Pogansko je tu međutim više pjesnički izričaj, sredstvo i doživljajno ozračje nego samo religijsko-religiozno određenje. Nazor to u svom mitskom nimbusu opaža:

»Pođoh iz kraja daljeka drevnih i svijetlih mita,
Sa sobom vodeć sve blago prastarog vijeka svog.
Ko rijeka blistava za mnom nepregledna povorka hita,
A sprijeda neviđen kroči već davno zaboravljen bog.«

(Poruka)

I stih je dakle ovdje, izričaj i ritam posuđen od klasičnog heksametra, koji je, usput rečeno, u Nazora uvijek hramao. No daktil mu je potreban da dade oduška vedrini i ubrzani ritam mladenačkom zanosu i snazi. Dakako, ovdje se radi o poganskom »bogu«, koji najbolje simbolizira stari svijet i njegove tobože zaboravljene strasti. *Zoe*, *Kiklop*, *Cvrčak* ... kao da žele pomladiti staro; no to se odvija uvijek na razini linearne doživljenosti, životnih radosti i slikovitih poetskih idila:

» ... Djevojko, dođi!
Pasu u obližnjem docu ovčice moje.
Nad valima galebi kriče,
A tamo, na pijesku,
Krijuć se ljudskome oku
Sirena pjesmom se glasa.« (*Zoe*)

Još snažnije budi stare slike i asocijacije — i s naslovom i sadržajem — pjesma *Kiklop*:

»I pećina se gorska u bijele dvore stvara:
Stube su od mramora, stupovi od granita:
Sjaju se zlatne šare na pločama duvara,
Pod krinom ametista, pod ružom hrizolita,
Io Pean! Uz poklič Nerejki, sjajna, mlada,
Bez vela morske pjene,
Ulazi Galateja, na krevet velji pada
I šapće 'Polifeme!' (*Kiklop*, V)

I *Cvrčak*, jedna od najljepših Nazorovih pjesama, svojim vedrim zvucima i ditirampskim akordima podsjeća na renesansne odjeke staroga svijeta. Ima u njoj poetske vedrine, obožavanja prirode, ali i moralno-moralističkog prizvuka:

»I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče,
Dok sunce s neba lije na zemlju žar i plam:
'Zemniče, ja sam himna, što bruji za oltarom,
Dok šuti gordi hram.

... Izadi! — Što se kriješ pod krošnjom, u rupama? (...)
... Izadi — ti, koj niknu iz zuba ljuta zmaja,
Da budeš grm što gori, luk napet, plamen mač,
Al raznježi ti dušu milinje svjetnog maja,
Al omekša it srce jesenjih voda plač.

... Zaprznio te mrak,
Po zemlji sipaš žuč.
A tebe zemlja rodi da budeš čil i jak,
Da nosiš u njedrima radosti zlatni ključ.

... Ja gutam žar sunčani.« (*Cvrčak*)

Iako, kako vidimo, ima jetkih prigovora i etičkih upozorenja u ovoj pjesmi, često se ističe njezina glavna poruka: radost sunca i ljepota prirode kao temeljna obilježja poganske vizije. Možda to još jače potencira aluzija na starog mitološkog junaka Kadma Fenićamina, koji je svladao ljuta zmaja i po savjetu boginje Atene u brazdu zasijao njegove zube, iz

kojih su nikli ljuti ratnici: »Izađi — ti, koj niknu iz zuba ljuta zmaja«. Međutim, nema tu nekog domišljenog ateističkog stava.

Ne možemo, naravno, ove stihove pokrstiti i svrstati u religiozno-kršćanske pjesme i poruke, ali ih zato ne treba ni suprotno shvaćati. Možda koji put naši doživljaji i kritike stoje, s jedne strane, pod dojmom kršćanskog asketizma, a s druge pod utjecajem Krležina *Pana*. No to je stvar prenaplašenih odnosa. Nema ovdje u Nazora asketizma, ali nema ni panovske negacije kršćanskih vrednota, što je glavni sadržaj Krležine poeme. Držim da ne bi trebalo pretjerivati: Radost života i ljubav prema zemlji nisu i ne bi trebale biti isključivo označnice poganstva; asketizam, odnosno njegova suprotnost, ne bi smio biti kriterijem kršćanske inspiracije, ili obratno. Činjenica je da Nazorova *Lirika* ne ponire u sudbinska pitanja i ne narušava »harmoniju« religioznog shvaćanja čovjeka i svijeta.

Osim toga, osim nabrekle mladenačke radosti i ditiramske vedrine, idile i mitskim aluzija, ima u *Lirici* refleksivnih i duboko realističkih tonova, (*U kavezu, Ahasfer, U groznici*). Ima dapače i izvorne religiozne inspiracije:

»'Ave Maria!' — Ne znam što je meni,
Al zvono to sad u srce me dira,
I ja bih reko, da mi ono veli:
'Onamo gore ima sreće, mira.'
A ja sam jutros govorio da je
Praznina samo sred tih prostorija.
Oh, kako cijela priroda sad moli,
I slatko bruji zvon: 'Ave Maria!'

'Ave Maria!' — Kad svi tužni mole
Klicao čemu ne bih i ja tako?
Taj usklik svet je svima koji trpe,
A bol ja znam, i mnogo već sam plako.
Ja i sam ne znam što mi donijet može,
Al od njega nešto u meni se njija;
Koljeno hoće da se prigne, usta
Da kažu riječi dvije: 'Ave Maria!'
'Ave Maria!' — Siguran ja nisam,
Ta molba hoće l'mir mi donijeti;
Al srce moje već je nade puno,
I nada ta mi neće umrijeti.
Na me je neko spustilo se breme,
Pod kojim duša sva se sretna svija.

— Ja dižem ruke prema nebu, molim
Ko negda, žarom svim: 'Ave Maria!'« (*Ave Maria*)

Ovdje se, dakle, nalazimo pred Nazorovom religioznom inspiracijom u *Lirici* i istodobno pred tihim ispovijedima o njegovim sumnjama, nemirima i obraćanju k vjeri. Pjesma je spjevana 1893. Pjesniku je tada bilo 17 godina. No iz navedenih kitica, vrlo diskretno doznajemo da je prošao kroz prve vatre mladenačkih traženja. Vidimo to npr. iz ovih pomalo prozaičnih stihova: »Onamo gore ima sreće, mira. / A ja sam jutros govorio da je / *Praznina samo sred tih prostorija*« (potc. DŠ), kao i iz završnih riječi: »Ja dižem ruke prema nebu, molim / *Ko nekad* (potc. DŠ). U prvom slučaju pjesnik očito misli na svoje nevjerice i sumnje, u drugom upućuje na malaksalost u vjeri i na novi doživljaj

molitve. Možda bi zato trebalo već ovdje govoriti o Nazorovoj mladenačkoj skepsi i dilemama ili, radije, kako ćemo još vidjeti, o njegovim čestim kajanjima i »vraćanjima« na vjeru svojega djetinjstva. Upozorimo, međutim, da o tim stvarnim problemima, kojih je bilo, Nazor vrlo škrto govori. Nema u njega, naime u njegovu djelu, oštrih sukoba vjere i nevjere, kao što smo vidjeli u Šimića i u Ujevića. On je sav u svom nimbusu poete, kako rekosmo, mitičan i mističan, te u tom mitizmu i misticizmu gotovo i ne postavlja upitnike, ne izražava sumnje i nevjerice. Tek ih ovdje ondje spomene, osvrćući se radije na se, na svoju prošlost i doživljaj, nego na problem kao takav ili na nutarnje antinomije ljudskog bića koje bi se na mahove mučilo s religioznim NE ili DA. U svakom slučaju, u Nazora su religiozni izljevi i molitve jasniji i prisutniji negoli sumnje i nepovjerenja. Stoga ćemo se usputno osvrutati na Nazorova religiozna kretanja i skretanja, na njegova kajanja i »obraćanja«, u kojima se više radi o životnoj praksi i nazorovskoj kolebljivosti, nego o stvarnom pitanju vjere i nevjere. Ateističkih izričaja ili modernističkih rasprava gotovo i nema u cijelom Nazorovu djelu. Više ćemo stoga upozoravati na neke ideje i misli koje aludiraju na određene životne i religiozne sukobe i nemire, nego izravno raščlanjivati religiozne dileme kao takve. Evo, možemo ga odmah ovdje usporediti s junakom njegove pjesme *U ognjici*, u kojega se nakon očito religioznog hlađenja budi mladenački zov religioznog predanja:

»Don, Don . . . To je zvonjava slatka,
 To bruj je iz rodnog mi sela.
 Mještani, blagdan je, je li?
 Eto me, eto me k vama!
 Dugo me uzalud zvaste.
 Srce mi klikće i raste
 Od milja što sam međ vama.

Zašto me gledate tako?
 U crkvu ću ući — ko negda.
 Ko negda ću uz djecu stati,
 Gdje oblak se tamjana diže,
 Kraj klupe spram veljeg oltara.
 Još pamtim molitvu staru
 Što davno me nauči mati. (. .)

Tudinac ja nisam. — Ja hoću
 Da umrem na grudi ovoj,
 Međ vama. — U crkvi toj svojoj
 Sve grijehe da okajem hoću.« (*U ognjici*)

Nećemo ustvrditi da je ovo autobiografska pjesma. No mogla bi nam poslužiti kao stanovitila ilustracija jednog dijela Nazorove lirike, u kojemu pjesnik na sličan način poput ovog lika odražava svoje odnose prema vjeri ili, možda točnije, svoju religioznu (ne)praksu. Pjesma je ispjevana 1903. i objavljena je u *Lirici*. Možda najbolje pristaje da s njom završimo ovaj odjeljak, jer, stvarno, izvršno ilustrira Nazorove zanose i klonuća, povjerenja i dionizijske radosti i tiha »obraćanja« Nebu.

Nije mladi Nazor samo poganin. Nešto se je u njemu borilo: njegovo febofsko nadahnuće i kršćanski svijet. Ima stoga u *Lirici* i pogonskoga i kršćanskoga: izvornog Nazora, koji se dionizijski zanosio za životom i opet, zanimljivo, kršćanski doživljavao svoj svijet.

Religiozni krešendo »Novih pjesama«

Nazor je, rekli smo, jedan od najplodnijih naših pjesnika. Nije ga lako u jednoj studiji pregledno obraditi i sustavno pratiti, pa makar se radilo o jednom aspektu njegova složenog djela, o religioznim odjecima i akordima. No moramo nastaviti. Zalazimo u drugu fazu pjesnikova života i stvaranja. Nakon *Lirike* ubrzano izlaze brojne zbirke. Iako nam je to cilj, teško će ih biti pojedinačno slijediti. No one važnije nećemo smjeti propustiti. Već smo se dotakli Nazorovih epova i nekih proznih djela iz ovoga razdoblja: *Utve zlatokrile*, *Medvjeda Brunde*, zatim *Gospe od Snijega*, *Stoimene*, *Istarskih priča*, *Arkuna*. Nećemo ih posebno analizirati. Pred nama je refleksivno-religiozna poezija iz *Novih pjesama*, koje su se pojavile 1913. Baš s *Novim pjesmama* ulazimo u krešendo Nazorove religiozne lirike, koja postiže svoj vrhunac u zbirci *Četiri arhanđela* (1927) i životnu refleksiju u *Pjesmama o bratu Gavanu i o seki Siromaštini* (1931). Religiozno je, kako ćemo još vidjeti, prisutno i u drugih desetak pjesničkih zbirki koje su se pojavile između spomenutih ili nakon njih; međutim, što je i razumljivo, nije u svim zbirkama jednakog intenziteta.

Ono što je u epovima i proznim djelima na svoj način religiozno utkao, tragajući za slikama i ilustracijama ljudskog etosa i konkretnog življenja, to je naš pjesnik u svojoj lirici zgusnutije sročio. U *Novim pjesmama* i *Intimi* (1915) npr. čujemo zrelijeg, refleksivnijeg i meditativnijeg Nazora. On je, istina, na momente vrlo introvertiran, okrenut k sebi, svom nutarnjem Jastvu i njegovu odnosu prema svijetu; eteričan je često i mističan; na momente je opet mitski panteističan, sav tone u svemiru i svijetu, ali je istodobno i religiozan, jer, kako ćemo vidjeti, u novim zbirkama upozorava:

»Duha puni, odsad nam je živjeti
U vječnom miru Gospodnjem.« (*Duhovi*)

Iskreno se stoga moli Bogu, da nas vodi i čuva, dok ne prispijemo k njemu,

»Dok iduć na tvoje vrhunce,
Noseć ti sve svoje plode
Sa ovih njiva zemaljskih
U tebe nas ne nestane.

— Amen! (*Oče naš, koji jesi na nebesi*)

Nove pjesme su, dakle, izašle 1913, *Četiri arhanđela* 1927, a *Pjesme o bratu Gavanu i o seki Siromaštini* 1931. U ovom razdoblju, tj. u svojim najboljim godinama, Nazor je u svojemu djelu i najreligiozniji. Sve više ga sada zaokuplja njegova intima i položaj čovjeka, stoga se mladenački ditirambi pretvaraju u meditacije, a arkadijska sentimentalika u životne refleksije. Muči ga stvarnost sa svojim sukobima, i on, pomalo prekaljen, osjeća da nije toliko važan mit i simbolika koliko stvarnost i povjerenje da žrtva i patnja oplemenjuju. Njegove nekadašnje vizije sada otvoreno prelaze u vjeru i tiho priznanje (1912):

»Ja vjerujem, Bože, da čovjek je stvor,
Al tvrdi od gorskoga kama,
I jedriji nego je taj planinski bor,
I žarči od sunčeva plama.

... Ja vjerujem, Bože, da vior i mrak
Kroz noću nas tjeraju huđu,
Da sjajniji sine lijep sunčev na trak,
A bokovi jači nam budu;
A valova rika i vjetrine gnjev
I srdžba velikih voda
Da čovjeka prate ko okretni pjev,
Dok tvrdom zemljicom hoda.

Ti kličeš nam: 'Dođ'te na gorski taj vrh,
Vi, što vas je pritislo breme!' (...)

... Ja vjerujem, Bože, da čvrsto ću stati
Pred tobom uz pećinu tvrdu,
I zorom da novom ko sunce ću sjati
Na ovome visokom brdu.« (Na vrhu)

Možda bi se ove riječi i ovo »brdo« mogli dovesti u konotaciju s biblijskim riječima i brdima (Horeb, Sinaj, Tabor, Govor na Gori), odnosno s »vrhuncima« spoznaje i životne mudrosti u Kristovu zovu: »Dođite k meni svi koji ste umorni i opterećeni, i ja ću vas okrijepiti (Mt 11, 28). Svakako, ova pjesma iz 1912. godine svjedoči o Nazorovu shvaćanju i prihvaćanju života, tjeskoba i tegoba grube zbilje, u duhu kršćanskog poimanja i shvaćanja. Dapače, česte su pjesnikove meditacije u kojima sve izrazitije osjeća podvojenost u svom biću (usp. *Geneza, Dušmanin*), ali usprkos toj »podvojenosti« on teži za onim boljim i plemenitijim, za višim u religioznom smislu:

»I ja te gazim, gorski vrše,
Što u do strmiš tvrd i mrk!
Visoko želje moje strše. (...)

A mene dalje i uvis još vuče,
kroz snijeg što vije i vjetar što huče,
Moj smjeli noćni trk.« (Na vrhu)

Znam, može se kazati da je to pjesnički, napose nazorovski poetsko-fiktivni srh i »trk«, koji u pjesnikovoj varijabilnosti ne mora mnogo značiti. Ne mora, slažem se. Međutim, koliko god su česti u Nazora sukobi tijela i duha, imaginativnoga i stvarnoga, njegovih vizija i životne zbilje, pjesnik osjeća ono pjesnikovo: »al jest nešto što ga naprijed kreće«. Karakteristična je, naime, Nazorova čežnja za »visinama«. Je li tu upleten etičko-religiozni momenat ili je to samo ljudski, odnosno poetski zov — teško je sa sigurnošću utvrditi. Ne smijemo ipak u ovoj interpretaciji zapostaviti moguću kršćansku inspiraciju i unatoč pjesnikovoj više puta spomenutoj eteričnosti zaboraviti na njegovo prihvaćanje krute stvarnosti u religioznom smislu. Čujmo npr. kako 1912. izriče svoj *Blagoslov* nad životnim tegobama i patnjama, mogli bismo izreći u kršćanskoj perspektivi:

»Blagosiljam suzu i čemer mi grk,
Što sam do sada ga pio!
Blagosiljam patnju i udes mi mrk,
Što me do krvi bio!

... Gle, tmora se dignu, i blista na vrhu
Zavjeta našega čivot;
I krkoči more u gromkome psalmu:
'Čovječe, divan je život!'

... Blagosiljam napor, taj čarobni vrt,
Gdje medeni izvor se toči!
Blagosiljam muku i sestru nam smrt,
Što umorne sklapa nam oči!« (*Blagoslov*)

Jesu li ovo riječi Brata sunca, ranotalijanskog pjesnika, sv. Franje iz Asiza, ili je to izvorna mistično-kršćanska inspiracija samoga Nazora? Bez obzira na to ima li ovdje Franjinih utjecaja, u kojega se naš pjesnik i inače ugledao, na što ovdje upućuje ono »sestru nam smrt«, ili bi izvore trebalo tražiti drugdje, ne može se prešutjeti duboki fundus religiozno-kršćanskog doživljaja i psalmističkog smiraja koji je nadahnjivao i Asiškog Siromaška. Taj doživljaj i blagoslov — i sam je naslov indikativan — potvrđuju Nazorovo prihvaćanje života, jer mu vidi smisao i u njemu religiozno opravdanje križa.

Ovaj među-odnos životne trpkosti i religiozne smirenosti koja je ispunjavala kršćanske askete zrači i iz drugih Nazarovih pjesama. Upada nam u oči *Maris stella* iz 1911. godine. Koliko god ova pjesma može imati razne i različite inspiracije i tumačenja, njezina je religiozna pozadina transparentna. Znamo da Nazor mitski i mistično zaranja u stvarnosti i život, da plete tajnovite slike i imaginativne vizije; ne želimo stoga svaku Nazorovu riječ religiozno tumačiti. Međutim, uz eteriku i imaginaciju, izbija ovdje krutost i tragedija, odnosno pjesnikova vjera da nam samo Nebo može pomoći, zaštititi nas, osloboditi... Navodimo taj aspekt pjesme:

»Dokonča borba. — Sklopi se vir.
Olujno nebo se vedri.
Na moru pokoj i mir. (...)
Prosutih kosa, sklopljenih ruku,
Prikaza uvis se vije.
... Diže se, a bojno polje
Blijedi, i krvca tamni.
U tankoj kopreni plavoj
Gase se odsjevi plamni.
Diže se. Tjemenom nebu
Kristalne svodove tiče,
Pod petom mladak joj sija,
U oku zvijezda joj niče.
... O kućo zlatna, o zvijezdo morska,
o kulo bjelokosti,
Ostani burnim nad morem našim,
Ti majko od milosti.« (*Maris stella*)

Koliko god bila eterična, vizionarska, ova religiozna inspiracija očituje biblijsko nadahnuće i istodobno izražava duh našega naroda: njegovo povjerenje u Mariju, u Gospu, Zvijezdu mora. Doživio je to Nazor na svojem radnom otoku, vidio u našim svetištima i, po svoj prilici, osjećao u duši. More je ovdje simbol i stvarnost: more našega života i stvarno naše Jadransko more.

Nismo još sve rekli o *Novim pjesmama* i u nastavku ćemo ih navoditi, ali ovo što smo do sada kazali potvrđuje opravdanost našega podnaslova, jer se već u *Novim pjesmama* osjeća Nazorov religiozni krešendo. Nove zbirke će to još više potvrditi. Vrhunac Nazorove religiozne lirike pada u pjesnikove zrele godine. Vidjet ćemo to u nastavku naše studije.

(*Nastavak slijedi*)